

Студії політичні

УДК: 327 (477)

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИЧНУ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЮ

Муляр Володимир

Революція гідності спричинила піднесення громадянського суспільства в Україні. Перші роки постреволуційного періоду громадські організації виконували функції держави, яка була дуже послаблена через економічну кризу та військову інтервенцію Росії. Після того, як державні інститути змогли налагодити своє функціонування, простежується спад громадської активності. Чинники та політики вдаються до тиску та дискримінації громадських активістів. Попри переслідування антикорупційних громадських активістів, зростаючу роль маргінальних організацій, підтримуваних державою, громадянське суспільство розвивається та стає все більш впливовішим гравцем.

Громадянська активність після Революції гідності спрямована насамперед на підтримку імпульсу політичних реформ і боротьбу з корупцією, що викликає жвавий інтерес з боку міжнародних партнерів України, які вважають успіх у цій сфері життєво важливим для стабільності, демократизації та економічного розвитку країни. Саме громадянській активності відводиться на сьогодні вирішальна роль у подоланні корупції в Україні.

Незважаючи на формальну підтримку Національної стратегії розвитку громадянського суспільства, уряд запровадив нові законодавчі заходи, які вимагають від антикорупційних організацій забезпечити додаткову інформацію у своїй податковій звітності. Це може розглядатися як механізм подальшого тиску на громадянське суспільство. Представники громадських організацій зазнають тиску не лише на національному, а й регіональному рівні, що створює додаткові ризики. Попри те, що процес децентралізації триває, а повноваження щодо прийняття рішень делегуються на місцевий рівень, потенціал місцевого громадянського суспільства залишається незначним. Простежується також великий розрив між потенціалом неурядових організацій на національному та місцевому рівнях. Мала кількість активних груп громадянського суспільства у сільській місцевості та обмежені механізми залучення громадян до місцевого врядування залишають відкритим питання щодо спроможності громадянського суспільства активно долучатися до розвитку громад та контролювати владу.

Ключові слова: *громадянське суспільство, волонтерських рух, громадські активісти, Євромайдан, радикальні організації.*

Спроможність громадянського суспільства посткомуністичних країн Східної Європи впливати на процеси демократизації не має чітко визначених параметрів на противагу українському досвіду, що демонструє активну участь громадян в «трьох майданах» або «трьох революціях». Втім, всі зазначені революції були низовими ініціативами, і – хоча українці дійсно виявили здатність збиратися і протестувати, коли ніхто в країні чи за кордоном не очікував, що це відбудеться – олігархічні тенденції правління і корупційні практики (які наразі й ставали причинами суспільних виступів) відновлювались і продовжували діяти. Це зумовлювало не тільки певний песимізм в політичних і наукових колах щодо

спроможності українського громадянського суспільства «завершити революцію» за межами зборів на площі і проголошення маніфестів, а й пошукові зусилля щодо визначення слабких та потужних сторін суспільних (громадянських) тенденцій, їхньої орієнтованості на позитивний результат щодо демократизаційних змін в Україні.

Варто зазначити, що проблеми громадянського суспільства знаходять відбиття в напрацюваннях українських вчених, зокрема, у вимірі правових аспектів діяльності громадських об'єднань (Бистрицький Є. К., Славіна О. В., Муж В. В.), ролі громадських організацій в процесах державотворення (Сосновський В. В., Шишко В. В., Томаш Л. В.), ствердження та поглиблення демократії (Цимбалюк М., Черватюк В. Б., Олексієнко Ю. Є.). Революція Гідності, своєю чергою, значно активізувала увагу вчених до громадських організацій і рухів, що становили рушійну силу соціальних процесів 2013–2014 рр. та періоду, що наслідував процеси після революції [4–6; 8; 11–14]. Втім, проблему не можна вважати остаточно дослідженою як з урахуванням потреби на узагальнення розвідок щодо стану та перспектив громадянського суспільства, так і поглибленого розгляду окремих сторін його виявлення, зокрема, з огляду на процеси інституціоналізації громадських організацій в Україні на сучасному етапі.

Метою статті є аналіз проблеми інституціоналізації громадянського суспільства в Україні як підходу, орієнтованого на визначення специфіки, складу, ідеологічного забезпечення діючих громадських організацій і рухів, їхнього місця та спроможності впливати на суспільні процеси на українському ґрунті.

Так, проблема знаходить відбиття, зокрема, в спеціальному випуску журналу «Право та політика» Києво-Могилянської академії «Громадянське суспільство в пост-євромайданній Україні», автори якого дискутують з приводу чисельності та специфіки діючих в суспільстві громадських організацій. Сюзан Ворсчеч, наприклад, з Європейського університету Віадрина, розглядає основні характеристики громадянського суспільства після Євромайдану в Україні і вважає, що хоча історично воно характеризується високою мобілізацією та низькою інституціоналізацією, громадянське суспільство в Україні адаптувалося до нових вимог і викликів. Громадянському суспільству вдалося побудувати та розширити мережу довіри до них [13]. Діана Зубко, незалежний дослідник, вважає, що громадянське суспільство стало більш професіоналізованим і незалежним у своєму порядку денному [4]. Таким чином, демократична соціалізація та підвищення соціального капіталу є основними функціями громадянського суспільства в Україні, тоді як функція громадянського суспільства як контролера демократичного правління виглядає досить слабкою. Громадянське суспільство демонструє унікальну суміш ентузіазму, творчості, радикалізму та розчарування державою.

В умовах триваючого збройного конфлікту та слабкості державних структур в Україні націоналістичні, радикальні та насильницькі групи сприяють поглибленню політичних розбіжностей і створюють перешкоди для тривалого мирного вирішення. Так, Тетяна Кисельова з Національного університету «Києво-Могилянська академія» розглядає посередництво та сприяння діалогу в Україні як альтернативи корумпованій системі правосуддя, культурні меценатства – як засіб вирішення конфліктів [6]. Вона зазначає, що в контексті нинішнього конфлікту широке громадянське суспільство в Україні залишається розділеним між дискурсами миру і примирення, з одного боку, і патріотизмом і боротьбою проти російської агресії – з іншого. Випадкові зіткнення між ними демонструють потенційно руйнівну тенденцію, яка потребує нагальної уваги дослідників і політиків.

Громадянське суспільство України користується більш високим рівнем довіри, ніж будь-які державні установи України (за результатами опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у грудні 2016 р., «волонтери» та «неурядові організації» (з підтримкою 53,5 % та 37 %) поступилися тільки «церковним» (56,7 %) та українським збройним силам (53,1 %) [2]. Нові волонтерські ініціативи, які допомагають армії та надають соціальні послуги переселенцям і постраждалим від конфлікту населення, призводять до «гібридизації» громадянського суспільства, оскільки в Україні ці групи громадянського суспільства не виконують наглядової функції, але замість цього виконують функції держави. Постає питання, який вплив такий формат громадянського суспільства має на державну спроможність?

Катерина Зарембо з Центру Нової Європи стверджує, що сильне громадянське суспільство також може підірвати державну спроможність [14]. Її дослідження впливу волонтерських організацій на реформування оборонного сектору в Україні свідчить, що волонтерські організації сприяли зміцненню оборонного державного потенціалу та водночас послабленню їх самих. Волонтерський рух заповнив критичний розрив основного забезпечення та закупівель для армії, коли держава була занадто слабкою. Наразі волонтерський рух поступово згасає, оскільки держава відновила здатність виконувати свої оборонні функції. Проте волонтерський рух надавав послуги більш ефективно, ніж держава, волонтерські організації спонукали військових покладатися на них, а не вимагати від держави змінити свою практику.

У свою чергу, дослідниці Галина Будівська та Дарія Орлова з Національного університету «Києво-Могилянська академія» розглядають баланс і розмивання між професіоналізмом і активізмом в українській журналістиці після Євромайдану [5]. Автори розкривають та концептуально усвідомлюють труднощі

для українських журналістів у виборі та перебуванні в межах своєї ролі – або як (професійний) журналіст, або як (громадський чи політичний) активіст – у контексті Євромайдану, а пізніше в контексті збройного конфлікту.

Після революції Гідності не відбулося значного «перезавантаження» політичної системи або зміни складу політичних еліт. Це допомагає пояснити поточну спрямованість на переоцінку функцій існуючих інституцій та створення нових незалежних інституцій. Політичні партії намагалися покращити свою репутацію, набравши колишніх активістів громадянського суспільства до своїх лав. Урядові установи запросили активістів бути частиною різних рад з питань реформ і певною мірою були змушені враховувати громадську думку при прийнятті рішень [11]. Враховуючи різноманітні і навіть тривожні тенденції останніх років, включно з нападами, підпалами, вбивствами представників громадянського суспільства, про що свідчить моніторинг Civicus [9], трансформація, роль та вплив громадянського суспільства в Україні залишатиметься проблематичним. Державні органи та органи місцевого самоврядування підривають їхню діяльність, у тому числі за допомогою незаконного спостереження, бюрократичних домагань і принижуючих публічних заяв. Хоча громадяни можуть організовуватися і збиратися мирно, але вони є вразливими до частого використання надмірної сили з боку правоохоронних органів.

Поряд з активними ліберальними громадськими організаціями існують консервативні групи громадянського суспільства. Хоча вони існували в Україні задовго до демонстрацій на Євромайдані в 2013–2014 рр., їхня популярність суттєво зросла після збройного конфлікту на Донбасі. Консервативне громадянське суспільство можна поділити на дві гілки, популярність яких зростає щороку. Однією з них є ряд груп громадянського суспільства, орієнтованих на консервативні соціальні та релігійні цінності. До іншої гілки можна віднести крайній, ультраправий націоналістичний шар громадянського суспільства, який став відомим у відповідь на військову інтервенцію Росії. Обидва ці типи консервативного громадянського суспільства підтримують певні традиційні цінності, але їхні політичні цілі і тактика суперечать один одному. Радикальні ультраправі групи є орієнтованими на силові дії, а, отже, недемократичними, тоді як інші групи громадянського суспільства, засновані на цінностях, пропагують ненасильницькі дії і просувають демократію [8].

Основні консервативні групи громадянського суспільства, об'єднані навколо релігійних і духовних цінностей, включають церкви та інші види релігійних громадських рухів. Ці групи є ненасильницькими і підтримують демократичні цінності. Вони використовують демократичні процедури для просування своїх інтересів. Їхня участь в суспільному житті відбувається головним чином за до-

помогою послуг, які вони надають своїм членам, підвищення обізнаності та пропаганди. Їхні активісти ходять у школи, щоб впливати на учнів, організовувати марші і демонстрації проти абортів і так званої пропаганди гомосексуалізму, а також організовувати кампанії щодо підписання певних петицій. Наприклад, такі рухи розглядають аборт як порушення права на життя і формують порядок денний, просуваючи свої цінності. З цією метою організовуються медіа-кампанії в українських регіонах, виступаючи проти реалізації Національного плану дій у сфері прав людини, акцентуючи увагу, що цей план дій спрямований на приведення українського законодавства у відповідність до «негативних стандартів ЄС» в сімейному та цивільному законодавстві.

У основних консервативних груп громадянського суспільства немає конкретної політичної партії, яка представляє їхні інтереси, але багато партій і політиків підтримують їх. Наприклад, дискусія щодо внесення поправок проти дискримінації до трудового кодексу в 2015 р. показала, що українські політики неохоче підтримують заборону на дискримінацію за ознакою статі та сексуальної орієнтації [12]. Без обіцянки ЄС щодо підтримки безвізового режиму, для українців важко уявити, щоб такий закон був би навіть включений до парламентського порядку денного. Найрадикальніші прихильники консервативних цінностей об'єднані в міжконфесійну асоціацію «За духовність, моральність та здоров'я України», лідером якої є Павло Унгурян, народний депутат VI та VIII скликань від партії «Народний фронт».

Крайні праві націоналістичні групи представляють абсолютно іншу частину українського консервативного громадянського суспільства. Протести під час Євромайдану, російська окупація Криму та сепаратистські дії на Сході України стали чинниками, які викликали національне пробудження. Цей рух в основному пов'язаний з українським патріотизмом, який привернув увагу ультраправих націоналістичних груп. Хоча під час Євромайдану вони були в меншості, крайні праві групи були основним колективним актором, які брали участь у силових діях. Вони відіграли значну роль в мобілізації громадян для участі в добровільних батальйонах в операціях із забезпечення безпеки на сході України (хоча, згідно з однією з оцінок, менше 10 % українських солдатів служили в загонах з крайніми правими коріннями) [5].

Найбільш помітні радикальні ультраправі угруповання з'явилися після протестів під час Євромайдану і збройного конфлікту на Донбасі. Найбільш відоме громадське формування, яке утворилося в результаті неформальної коаліції націоналістичних організацій, активістів і футбольних ультрас, сформованих під час Євромайдану, є «Правий сектор». В результаті успішної діяльності на його основі було утворено добровільний батальйон, політичну партію і молодіжну

громадську організацію. Інше громадське формування, місія якого полягає в тому, щоб «забезпечувати порядок на вулицях українських міст», було реорганізовано в політичну партію «Національний корпус» (очолює народний депутат України VIII скликання Андрій Білецький). Національний корпус та Правий сектор виступають проти вступу України до ЄС. Більше того, крайні праві громадські формування захищені державою від судового переслідування за силові акції та співпрацюють з правоохоронними органами і отримують від них підтримку [7].

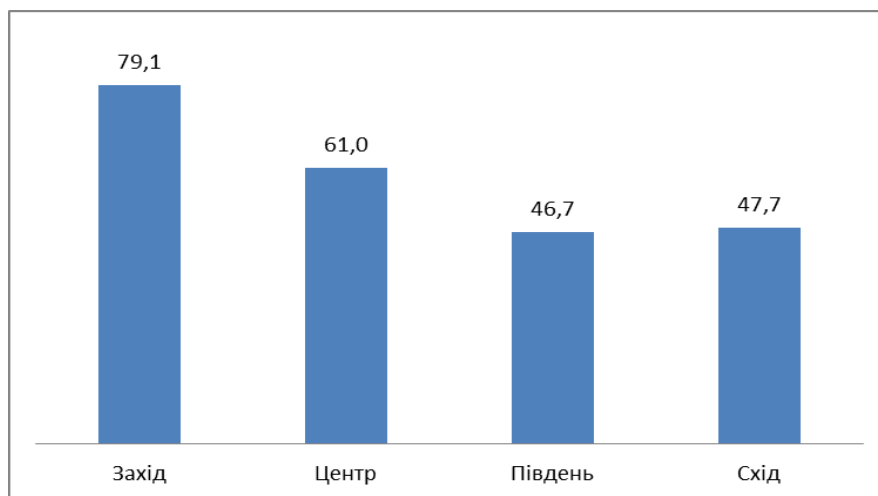
Основні консервативні групи громадянського суспільства відображають поляризацію навколо конкуруючих уявлень про моральні цінності. Більше того, радикальні праві угруповання загрожують демократії і державності України. Вони пропагують і виправдовують політичне насильство по відношенню до «інших», які, як вважається, загрожують нації. Хоча їх крайні погляди можуть не мати широкої підтримки, але привертають увагу прихильників, які розчаровані тим, що мирна громадянська активність не приносить швидких політичних змін. З огляду на це, спостерігається радикалізація громадянського суспільства в умовах слабкої держави, що потенційно створює загрози не тільки для демократичних перетворень, а й національної безпеки. На додаток до цього варто зазначити, що ультраправі діячі в Україні мали не тільки впливи на парламент і уряд (принаймні, за президентства П. Порошенка), а й залишалися активними поза ними. Однак, коли мова йде про їхні ролі в загальному політичному ландшафті, можна засвідчити, що вони стоять за нападками на активістів так само, як самі стають їхніми жертвами. Прикладом цього є присутність представників Національного корпусу і активістів С-14 на заходах з підтримки Катерини Гандзюк, нападники якої були ідентифіковані як члени С-14 [10].

Самоорганізація громадян під час Євромайдану та розвиток волонтерського руху спричинили зростання довіри громадськості до організацій громадянського суспільства. Вперше простежується створення коаліцій громадських організацій та експертів з неурядового сектора, що має життєво важливе значення для просування реформ у державному управлінні та судочинстві, включно з прозорістю управління та підзвітністю, децентралізацією й боротьбою з корупцією.

Дослідження, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 19 по 25 травня 2018 року в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей, виявило запит більшості громадян на громадські організації в їхніх містах чи селах (діаграма 1) [1].

Діаграма 1

Як ви вважаєте, чи потрібні у вашому місті (селі) громадські організації?

Джерело: Громадянське суспільство в Україні: виклики і завдання / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

Переконання в необхідності громадських організацій доволі стабільне. Для прикладу, у 2013 р. 58 % опитаних вважали, що громадські організації потрібні для їхньої громади. Позитивною є тенденція, що 42 % громадян висловили бажання спрямувати частину своїх податків на підтримку громадських організацій. Це є яскравим свідченням підтримки громадянами волонтерських громадських організацій. Якщо поглянути в розрізі, на що необхідно спрямувати свої зусилля, то виявляється (57 % опитаних), що громадські організації повинні займатися соціально вразливими групами населення (людей з інвалідністю, багатодітних сімей тощо). Це пояснюється соціально-економічною ситуацією в державі та значним рівнем бідності серед населення. Другою за важливістю проблемою, якою повинні займатися громадські організації, є контроль за діяльністю влади – так вважає 55 % опитаних (порівняно з 2013 р. значимість зросла на 10 %) [1].

Абсолютна більшість громадян (76 % опитаних) вважають, що держава повинна сприяти розвитку громадянського суспільства. Разом з тим, населення позитивно ставиться до того, що окремі громадські активісти стають політиками. Громадяни вважають (46 % опитаних), що лише так може відбутися якісне оновлення політики, а 29 % опитаних упевнені, що участь громадських активістів у політиці дозволить впливати на ситуацію в державі. Натомість 13 % опитаних вважають, що громадські активісти зможуть принести більше користі у громадській діяльності, оскільки політика спонукатиме їх до корупційних зв'язків.

Незважаючи на ці важливі досягнення, громадянське суспільство в Україні все ще стикається з багатьма проблемами. Збільшення довіри громадськості до

організацій громадянського суспільства не привело до сталого зростання участі: у їхній діяльності беруть участь лише 7 % громадян [3]. Громадянське суспільство активно розвивається у Києві та великих містах, але набагато менш організоване та розвинуте у містах і сільській місцевості.

Громадські організації значною мірою покладаються на іноземне фінансування і намагаються диверсифікувати свої джерела підтримки. Попри те, що зростає державне фінансування громадських організацій, значна частина бюджетних коштів розподіляється між лояльними організаціями без будь-якої конкуренції з використанням корупційних схем. Таким чином, громадські організації на регіональному рівні залишаються вразливими, і частково через недоброчесну конкуренцію за державне фінансування.

Незважаючи на те, що уряд високо оцінив роль громадськості в просуванні демократичних ідей та реформуванні держави, громадянське суспільство залишається під контролем держави. По-перше, уряд зобов'язав активістів з боротьби з корупцією декларувати свої активи за законом, який критикувався громадськими організаціями та міжнародними спостерігачами, такими як Венеціанська комісія та ОБСЄ, за дискримінаційні положення та втручання у свободу об'єднань. Такий тиск з боку держави розглядається як акт помсти громадськості, наполегливо моніторила впровадження антикорупційних реформ та декларацій про активи державних службовців. З огляду на критику, уряд запропонував (але ще не схвалив) законодавчі зміни, що повинні розширити механізм контролю для всіх груп громадянського суспільства, які отримують іноземне фінансування. По-друге, громадські активісти, які борються з корупцією та зацікавленими особами, перебувають під особливим ризиком, оскільки вони стикаються з насильницькими (іноді смертельними) атаками та загрозами для життя. Нападники дуже часто залишаються безкарними, що створює сприятливий ґрунт для нових нападів. Паралельно радикальні праві громадські групи сприяють нетерпимості та застосовують насильство до ЛГБТ, етнічних меншин та феміністських активістів.

Незважаючи на те, що інтенсивність участі громадян і громадянської активності знижується, громадянське суспільство є набагато більш стійким, ніж було раніше. Хоча може здаватися, що трансформації в громадянському суспільстві відбуваються досить повільно, але цей процес стає дедалі глибшим і незворотнішим. Це унеможливорює зворотній шлях до недемократичних практик, які були поширені в період президенства В. Януковича, і, у випадку тригера, громадськість зможе швидко мобілізуватися знову. Громадянське суспільство в Україні виграло перемогу в більш ніж одній демократичній революції. Після Євромайдану громадськість виявилася здатною досягати еволюційних змін, які зрештою приведуть до демократичної консолідації.

Подальше опрацювання теми передбачає спеціальну увагу щодо окремих типів громадських організацій із визначенням перспектив їхнього розвитку та еволюції; процесів взаємодії громадських організацій і рухів з державою найбільш гострих для суспільства проблем – боротьби з корупцією, війни і миру, облаштування життя на невідконтрольованих територіях Донбасу тощо.

Abstract

Revolution of Dignity has caused ascension of civil society in Ukraine. During first years of post-revolutionary period civil organizations executed functions of the state which was extremely weakened under economic crisis and military intervention. But after the restoration of state institutions functioning, decline of civil activity has been revealed. Officials and politicians resort to pressure and discrimination against civic activists. Despite persecution of anti-corruption civic activists and increasing role of marginal organizations which are supported by the state, civil society develops and becomes more influential actor.

After the Revolution of Dignity civic activity is aimed first of all at supporting the momentum of political reforms and the fight against corruption. This objective provokes lively interest from international partners of Ukraine, who consider success in the noted sphere as vital for the stability, democratization and economic development of the country. It is civic activity which plays a crucial role in overcoming corruption in Ukraine.

Despite the formal support of the National Civil Society Development Strategy, the government has introduced new legislative measures that require anti-corruption organizations to provide additional information in their tax reporting. This may be seen as a mechanism for further pressure on civil society. Representatives of civil society are under pressure not only at the national, but regional level, and this creates additional risks. Despite the fact that the process of decentralization continues and decision-making powers are delegated to the local level, the capacity of local civil society remains rather small. There is a big gap between the potential of non-governmental organizations at the national and local levels. The small number of active civil society groups in the countryside and limited mechanisms for involving citizens into local governance leave open the question of the ability of civil society to be actively engaged in community development and control of power.

Keywords: *civil society, volunteer movement, public activists, EuroMaydan, radical organizations.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Громадянське суспільство в Україні: виклики і завдання / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya>
2. Довіра до соціальних інститутів. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=678&page=1>
3. Чи стала Революція гідності рушієм розвитку громадянського суспільства (експертне опитування). Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/chi-stala-revoljutsiya-gidnosti-rushiem-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-ekspertne-opituvannya>
4. Axyonova V., Zubko D. The European Union through the eyes of Ukrainian think tankers: studying EU perceptions post-euromaidan. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2017. No. 3. P. 181–200.

5. Budivska H., Orlova D. Between professionalism and activism: Ukrainian journalism after the Euromaidan. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2017. No. 3. P. 137–156.
6. Kyselova T. Professional peacemakers in Ukraine: mediators and dialogue facilitators before and after 2014. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2017. No. 3. P. 117–136.
7. Report on the Human Rights Situation in Ukraine. 16 May to 15 August 2017. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. September 12, 2017. URL: http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport19th_EN.pdf
8. Shapovalova N., Burluik O. Civil Society and Change in Ukraine Post-Euromaidan: An Introduction. *Civil Society in Post-Euromaidan Ukraine. From Revolution to Consolidation* / ed. by O. Burlyuk, N. Shapovalova. Stuttgart: Ibidem-Verlag., 2018. P. 11–38.
9. The CIVICUS Monitor. URL: <https://www.civicus.org/index.php/what-we-do/innovate/civicus-monitor>
10. Urgent Need for Ukrainian Authorities to End Impunity for Radical Violence. Joint Letter: Human Rights Watch, Amnesty International, Freedom House, and Frontline Defenders. June 13, 2018. URL: <https://freedomhouse.org/article/joint-letter-urgent-need-ukrainian-authorities-end-impunity-radical-violence>
11. Way L. Civil society and democratization. *Journal of Democracy*. 2014. Vol. 25. № 3. P. 35–43.
12. Wishart A. Ukrainian civil society under attack. *New Eastern Europe*. 2018. November 8. URL: <http://neweasterneurope.eu/2018/11/08/ukrainian-civil-society-attack/>
13. Worschech S. New civic activism in Ukraine: building society from scratch? *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2017. No. 3. P. 23–45.
14. Zarembo K. Substituting for the state: the role of volunteers in defense reform in post-euromaidan Ukraine. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2017. No. 3. P. 47–70.

References

1. Foundation «Democrztic initiatives» named after Ilka Kuchriva (2018, August 1). *Civil society in Ukraine: challenges and tasks*. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya>
2. *Trust to social institutions, December of 2018*. (n.d.). URL: <http://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=678&page=1>
3. Foundation «Democrztic initiatives» named after Ilka Kuchriva. (2019, February, 19). *Has Revolution of Dignity become the mover of civil society development (expert poll)*. URL: <https://dif.org.ua/article/chi-stala-revoljutsiya-gidnosti-rushiem-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-ekspertne-opituvannya>

4. Axyonova, V., Zubko, D. (2017). The European Union through the eyes of Ukrainian think tankers: studying EU perceptions post-euromaidan. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 3, 181–200.
5. Budivska, H., and Orlova, D. (2017). Between professionalism and activism: Ukrainian journalism after the Euromaidan. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 3, 137–156.
6. Kyselova, T. (2017). Professional peacemakers in Ukraine: mediators and dialogue facilitators before and after 2014. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 3, 117–136.
7. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. (2017, September 12). *Report on the Human Rights Situation in Ukraine. 16 May to 15 August 2017*. URL: http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport19th_EN.pdf
8. Shapovalova, N., & Burluik, O. (2018). Civil Society and Change in Ukraine Post-Euromaidan: An Introduction. O. Burlyuk, & N. Shapovalova (Eds.), *Civil Society in Post-Euromaidan Ukraine. From Revolution to Consolidation* (pp. 11–38). by Stuttgart: Ibidem-Verlag.
9. *The CIVICUS Monitor: Tracking Civic Space*. (n.d.). URL: <https://www.civicus.org/index.php/what-we-do/innovate/civicus-monitor>
10. Joint Letter: Human Rights Watch, Amnesty International, Freedom House, and Frontline Defenders. (2018, June 13). *Urgent Need for Ukrainian Authorities to End Impunity for Radical Violence*. URL: <https://freedomhouse.org/article/joint-letter-urgent-need-ukrainian-authorities-end-impunity-radical-violence>
11. Way, L. (2014). Civil society and democratization. *Journal of Democracy*, 25 (3), 35–43.
12. Wishart, A. (2018). Ukrainian civil society under attack. *New Eastern Europe*. November 8. URL: <http://neweasterneurope.eu/2018/11/08/ukrainian-civil-society-attack/>
13. Worschech, S. (2017). New civic activism in Ukraine: building society from scratch? *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 3, 23–45.
14. Zarembo, K. (2017). Substituting for the state: the role of volunteers in defense reform in post-euromaidan Ukraine. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 3, 47–70.